ISSN 2249 - 2313

षाण्मासिकी संस्कृतशोधपत्रिका

Half Yearly Sanskrit Research Journal

Vol. VIII Oct, 2015 - Mar, 2016 No. 2

वर्षम् - ८ अक्टूबर, २०१५ - मार्च, २०१६ अङ्कः - द्वितीयः

प्राचीसुधा

PRACI SUDHA

'प्राचीसुधा' सुललिता बहुशास्त्रतत्त्व-
पूर्णा जगज्जनहिताऽखिललोकमान्या ।
आध्यात्मिकीं सुखकथां परिवेषयन्ती
संराजतां निरभिमानबुधेषु नित्यम् ॥

सम्पादकः सञ्चालकश्च

डॉ॰ विश्वनाथस्वाईँ

पुरुषोत्तमप्राच्यविद्याशोधप्रतिष्ठानम्, पुरी, ओडिशा

PURUSOTTAM RESEARCH ACADEMY OF INDOLOGY

PURI, ODISHA

Scanned by CamScanner

ऋग्वेदसंहितायां मित्रावरुणौ

डॉ. शत्रुघ्नपाणिग्राही

राष्ट्रसञ्चालने यथा परमेश्वरांशभूतानां विविधनामाधारिणां जनानामुपस्थितिः लक्ष्यते तथैव ब्रह्माण्डसञ्चालनार्थं परमेश्वरः सर्वेश्वरः कर्मानुसारं स्वकीयस्वरूपस्य विविधरूपाणि विभिन्ननामाभिः सम्बोध्यते । परमेश्वरस्य एतानि विविधरूपाणि शक्तयः "देवता" इति शब्देन ज्ञायन्ते[१] । महाभाग्याद्देवताया एक एव आत्मा बहुधा स्तूयते[२] इति यास्कवचनेन स्पष्टं भवति यत् महैश्वर्ययोगात् देवतासु सर्वं सम्भवति । सम्यग्रूपेण पृथिव्याः परिचालनार्थं प्रत्येकं लोके देवाः भवन्ति । तेषु द्युस्थानीयदेवेषु वरुणस्य मित्रस्य च स्थानं वर्तते । अत्र वरुणस्य मित्रेण साकं घनिष्ठताकारणात् द्वयोः एकरूपत्वम् ऋषिभिः दर्शितम् । तत् मित्रावरुणसूक्तम् इति नाम्ना ज्ञायते ।

मित्रावरुणौ ऋग्वेदसंहितायां सामान्यरूपे देवते इति प्रतिपादितं यतो हि देवः सः भवति यः अपरेभ्यः किमपि प्रयच्छति । मित्रावरुणयोः युगलस्वरूपं मित्रावरुणौ इति कथ्यते । द्वयोः देवयोः द्वन्द्वसमासे "देवता द्वन्द्वे च"[३] इति पाणिनीयसूत्रानुसारं पूर्वपदे आनङ्(आ) अन्तादेशो भवति; येन मित्र इति स्थले मित्रा इति भवति । वरुणेन साकं मित्रस्य घनिष्ठता दृश्यते । आचार्य-यास्केन निरुक्ते प्रोक्तम् – "अथापि मित्रावरुणेन संस्तूयते । आ नो मित्रावरुणा...."[४] इति ।

मित्रावरुणयोः स्वरूपम् –

वरुण इति शब्दः वृ उनन् प्रत्ययेन निष्पद्यते[५] । हलायुधकोशे "कुवृदारिभ्य उनन्", "वृणोति सर्वं, व्रियते अन्यैरिति वा" इति व्यत्पत्तिर्जाता[६] । आचार्य-यास्कः वरुणशब्दः वृञ्-धातुतः निष्पन्न इति कथयति यस्यार्थः भवति सर्वान् आच्छादयति[७] । वरुणस्य स्वरूपवर्णनावसरे दृश्यते यत् सः बाहुं भ्रामयति, रथं वाहयति, भोजनादिकमपि करोति । तस्य शरीरं बलिष्ठं पुष्टं सुन्दरं दर्शनीयञ्च वर्तते । शतपथब्राह्मणे श्रूयते यथा – साक्षादेव वरुणमवयजते शुक्लस्य खलतेः विक्लियस्य, पिङ्गलाक्षस्य मूर्धनि जुहोति[८] । सूर्यः तस्य नेत्रत्वात् दूरस्थपदार्थानां दृष्टिगोचरं करोति । स्वसहस्रनेत्रैः भुवनेषु उत्पद्यमानानां सर्वेषां कार्याणां निरीक्षणं करोति तथा मनुष्याणां हृदयेषु जायमानानां भावनानां ज्ञानमपि करोति[९] । सत्यौजाः इति शब्दः तस्य कृते प्रयुक्तो भवति[१०] । अन्तरिक्षस्थानां देवतानां मध्ये वरुणः प्रधानतमः । तस्मिन् पुरुषविधत्वारोपोऽतिमात्रं प्रवृत्तः । तस्मात् तदीयं मूलस्वरूपं सम्यगनभिज्ञायमानं केवलं तदीयस्वभावविशेषमात्राद्नुमेयं वर्तते । "वरुणस्"

इत्ययं शब्द: प्रथमं व्यापनशीले गगनरूपेऽर्थे प्रयुक्तत्वेनोपलभ्यमान: वर्णविकारनियमानां दुर्घटत्वेऽपि "औरणस्" इत्यनेन ग्रीक्शब्देन सगर्भ्यो विभाति । सोऽयं वरुण: यद्यपि इन्द्रादग्ने: सोमाच्चाल्पतरसंख्यै: सूक्तै: स्तूयमानस्तदपेक्षयाऽधरीभूतस्तथापि महिम्ना वेदोक्तेभ्य: सर्वेभ्योऽपि देवेभ्य: उत्कृष्टतमं स्थानमधिरूढो बाढमिन्द्रेण सह समानं स्थानं भजते । तत्रेन्द्रोऽप्रतिद्वन्द्वी वीर:[11] । वरुणस्तु व्यावहारिकस्य च ऋतस्य धारयितेत्येतावानस्ति तयोर्भेद: । तत्र वरुणस्तुतिपरा मन्त्रा: सादरं नीतिधर्ममुपदिशन्ति । सोऽयमृग्वेदभाग: सर्वथापि हीब्रूस्तुतिरिव महतीं श्लाघामर्हति । वायुरेव मित्र इति श्रूयते शतपथब्राह्मणे[12] । आचार्ययास्क: मित्रस्य निर्वचनं कृत्वा कथयति – मित्र प्रमीतेस्त्रायते, संमिन्वानो द्रवतीति वा, मदयतेर्वा[13] । इति ।

मित्रावरुणयो: कर्म –

"तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षसे सूर्यो रूपं कृणुते द्योरुपस्थे"[14] इति ऋग्वेदीयमन्त्रानुशीलनेन ज्ञायते सूर्यमाध्यमेन मित्रावरुणौ सर्वेषां गतिविधिं ज्ञात्वा तिष्ठत: । वरुणस्य शासनाधीने नक्षत्राणि चन्द्रश्च गमनागमनं कुर्वन्ति[15] । तस्य नियम: सर्वदा अविचलित: दृढश्च । एतदर्थं सर्वे देवा: मानवाश्च तस्य व्रतपालने यत्नशीला: भवन्ति । अत: जीवपुरुष: प्रार्थ्यते – "यच्चिद्धि ते विशो प्र देव वरुण व्रतम्[16] इति । वरुणस्य प्रभाव: स्वभावश्च ऋषिणेत्थं स्तूयते – वरुणस्याज्ञया द्यावापृथिव्यो: पृथगात्मतया व्यवस्थानम् । स एव लोकस्य प्रकाशाय सूर्याभिधानां सौवर्णदोलां दिवि निरमात् । स एव च सूर्यस्य सञ्चाराय विशालं पन्थानमकल्पयत्[17] । अन्तरिक्षे प्रतिध्वनन् वायु: तस्य निश्वसितम् । सत्यैवाज्ञया चारुतरं प्रकाशमानश्चन्द्रो रात्रौ सञ्चरति तथा ताराश्च तावद्दूरे स्थिता: रात्रौ स्फुरन्ति दिवा निलीयन्ते च । तस्यैव प्रभावान्नद्योऽप्यविरतं स्पन्दन्ते तथा स्पन्दमाना अपि न जातु समुद्रं जलेन पूरयन्ति । स एव विलक्षणरूपेण भाजनेन जलमापूर्य पर्वतेषु मेघावृत्तेषु तेन जलेन भुवनमार्द्रीकरोति । इत्थं वरुणोऽयं जलानामधिपतित्वेन वर्ण्यते । तस्य समुद्रेण सम्बन्धस्तु क्वचित् एव दृश्यते ऋग्वेदे[18] । तेन समुद्रस्य स्थापना कृतेति श्रूयते च ऋग्वेदे[19] ।

सर्वज्ञत्वं च वरुणस्य तत्र तत्राभिव्यज्यते । तथा हि – स नभसि पक्षिणाम् उड्डनं, समुद्रे नावां चलनं, दूरगतेर्वायो: पन्थानं च जानाति[20] । सर्वमुत्पन्नमुत्पत्स्यमानं वा रहस्यं वेत्ति । स जनानां सत्यासत्ये अवगच्छति । तेन विना जन्तवो निमिमात्रं जीवितुमपि न पारयन्ति । एवं कल्याणधर्मा भुवनस्य गोप्ता वरुण: सर्वोत्कृष्टमहिमाधारित्वेन वर्णित: । तदाज्ञाविरुद्धेन पापकर्मणा प्रवृत्तान् जनान् बध्नाति स पाशोऽपि ऋग्वेदे स्तूयते[21] ।

Scanned by CamScanner

यद्यप्ययमसत्यस्य हन्ता द्वेष्टा दण्डयिता च श्रूयते तथाप्यनुतापभाजामनुग्राहको भवति । न केवलमयं जनान् स्वकृतेभ्यः एव किन्तु पितृकृतेभ्योऽपि पापेभ्यो मोचयति । धर्ममुल्लङ्घमानोऽपि यः तस्य शरणं प्रपद्यते तमसौ मोचयति । अपि च येऽज्ञानात् तदाज्ञामतिक्रामन्ति तानप्यनुगृह्णाति । वस्तुतो यथा ऋग्वेदेऽन्यदेवताकेषु सूक्तेषु लोकक्षेमाभ्यर्थनादयो विषया वर्ण्यन्ते न तथा वरुणसूक्तेषु । एतदीयानि हि सर्वाणि सूक्तानि क्षमाभ्यर्थनमात्रपराण्येव ।। पश्चाद्विश्वसृजः प्रजापतेर्लोकेशत्वकेशत्वकल्पनाव्यतिकरे, मन्यामहे, वरुणस्य, महिमानः क्रमेण परिम्लाना अभूवन् । क्रमशस्तस्य जलाधीशत्वमात्रवशेषितम् । अत एव पश्चादथर्ववेदे तदनन्तरं पुराणादौ च तस्य जलाधीशताविषये ज्ञायते ।

ऋग्वेदे कर्मभेदाद्भिन्नाः पञ्च सौरदेवाः सन्ति । तेषु एकः प्राचीनतमो मित्रः यो हि हितकारितारूपकर्मप्रवृत्तत्वे श्रूयते, यथा –

> मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणो मित्रो दधार पृथिवीमुद्याम् ।
> मित्र कुष्टीरनिमिषाभिचष्टे मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोत[२२] ।। इति ।

देवतानां मध्ये काश्चिदतियवीयसः पूर्वकालादागताः प्रत्यभिज्ञायन्ते । तथा ह्यवस्तीयदेवताभिः सह सादृश्ये निरूप्यमाणे – तत्र काश्चिद्देवताः पारसीकानां भारतीयानां च मिथो विश्लेषात् पूर्वमाविर्भूताः प्रत्यवसीयन्ते । तथा हि – वेदोक्तः परेतराड्यमः पारसीकानां मध्ये स्वर्गाधिपतित्वेन प्रसिद्धः इम एव । अत्र विषये मित्रो मूर्धाभिषिक्तमुदाहरणम् । यः खलु पारसीकैः "मिथ्र" इत्युच्यमानः क्रिस्तोः परं द्वितीयशतकादारभ्य चतुर्थशतकपर्यन्तं रोमकदेशे समान्ताल्लब्धप्रचारस्तत्रत्यैरधःकृतदेवतान्तरैर्लौकैकनायकत्वेन आराधितः । अयं मित्रदेवः यजमानैः स्तूयमानः सन् स्वोपदेशैः सर्वान् लोकान् नियन्त्रयन् स्वस्वकर्मणि नियोजयति । मित्रावरुणौ स्वीयया विभूत्या भूमिं द्याञ्चावधारयन्तौ पृथिव्यां कृषिकर्मरतान्, यज्ञकर्मनिरतांश्च सर्वान् जनान् साभिप्रायं सर्वदैव पश्यन्तौ वर्तेत इति श्रूयते ऋग्वेदे[२३] । इण्डोऐरेणिकालादवतीर्णोऽयं क्रमेण ऋग्वेदे आत्मानो रूपमपहाय वरुणभेदं प्रपन्नः ।

मित्रावरुणयोर्मध्ये अभेदकल्पना –

> इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।
> एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ।।[२४]

इति ऋग्वेदीयवचनानुसारं ज्ञायते देव एक एवाऽस्ति । तस्य बुहत्वस्य कल्पना-गुणानामाधारेणैव भवति । तेषु ऋग्वेदे हि काश्चिद्देवता द्वन्द्वरूपेण स्तूयन्ते । तत्र

चैकदेवतानिष्ठा विशेषधर्माः द्वन्द्वीकृतायामितरस्यां संक्रामन्तस्तस्याः पृथक् स्तुतावपि तद्गतत्वेन स्तूयन्ते । तथा ह्यसकृदिन्द्रेण सह द्वन्द्वीकृत्य स्तुतौ वृत्रहन्तृत्वादिरूपैरिन्द्रधर्मैः संयुक्तोऽग्निः यदा तु पृथगेव स्तूयते तदापि तद्धर्मैः संयोज्यते । इत्थंरीत्या सर्वेषां देवानां सर्वविधशक्तिमत्त्ववर्णनात् तेषामभेदकल्पनाऽपि सुलभसाध्याऽभूत् । दृश्यते चायमभेदवादो बहुत्र ऋग्वेदे । तथा हि ऋषिः अग्निं सम्बोधयन्नाह[२५] –

"त्वमग्ने वरुणो जायसे यत्त्वं मित्रो भवसि यत्समिद्धः ।

त्वे विश्वे सहसस्पुत्र देवास्त्वमिन्द्रो दशुषे मर्त्याय" ।। इति ।

श्रूयते अथर्ववेदे – "स वरुणः सोयमग्निर्भवति स मित्रो भवति प्रातरुद्यन् ।।[२६] इति ।

द्वन्द्वसमासविधिना देवानां द्वन्द्वीकृतवर्णनं वर्तते । एवं विधानि द्वादशद्वन्द्वानि समग्रैः सूक्तैः स्तूयन्ते षट्चान्यानि विप्रकीर्णैर्मन्त्रैः । एवंभूतेषु सूक्तेषु अधिकसंख्याकानि सूक्तानि मित्रावरुणावुद्दिश्य प्रवर्त्तितानि सन्ति । अनेन प्रकारेण ऋग्वेदे मित्रस्य वरुणेन सह द्वन्द्वीकृतस्तुतिः श्रूयते ।

आचार्य-दयानन्दः स्वकीयभाष्ये "मित्रावरुणौ" इत्यत्र प्राण-उदानौ, विद्युत्-पवनौ, सूर्य-वायू, जीवात्म-मनसी, ब्राह्मण-क्षत्रियौ इति अर्थं करोति । काठकसंहितायां मित्रावरुणविषये श्रूयते यथा – चक्षुश्च मनश्च मैत्रावरुणा ।[२७] इति ।

ब्राह्मणादिग्रन्थेषु मित्रस्य सम्बन्धः अह्ना साकं, वरुणस्य सम्बन्धः रात्र्या साकं वर्तते । मित्रः सुहृत् सहायकः सूर्यस्य रक्षणशक्तेः प्रतिनिधिरूपः । मित्रावरुणौ द्वौ एकस्मिन् रथे आरोहणं कृत्वा चलतः इति ऋग्वेदे बहुवारं श्रूयते[२८] । एतौ द्युस्थानीयौ देवौ स्त ।अस्य विश्वस्य नैतिकदेवतारूपेण द्वौ परिचितौ भवतः । विश्वं विष्णुकर्म । तत्रापि मध्यवर्तिशक्तिभूतानां देवतानां सुसम्पर्कात् विश्वस्थितिः सुदृढा भवति । याः खलु देवताः एतस्मिन् प्रसङ्गे सम्पृक्ताः तेषु मित्रावरुणौ प्रसिद्धौ स्तः । अतः जीवपुरुषः तौ स्तौतीति ।

सन्दर्भाः –

१. देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युस्थाने भवतीति वा । निरुक्तम्-७.१५
२. तत्रैव – ७.४ ।
३. पाणिनीय-अष्टाध्यायी – ६.३.२६ ।
४. निरुक्तम् – ७.३ ।
५. संस्कृत-हिन्दी कोष – पृ.९००, वामन शिवराम आप्टे ।
६. हलायुधकेशः, पृ.-५९० ।

Scanned by CamScanner

७. वृणोतीति सतः । निरुक्तम् – ७.४ ।

८. शतपथब्राह्मणम् – १३.३.६.५ ।

९. अतो विश्वान्यद्भुता चिकित्वां अभि पश्यति ।
कृतानि या च कर्त्वा ।। ऋग्वेदः – १.२५.११ ।

१०. वरुणोसि सत्यौजा । यजुर्वेदः – १०.२८ ।

११. इन्द्रश्च सम्राड् वरुणश्च राजा । यजुर्वेदः – ८.३७ ।

१२. अयं वै वायुर्मित्रो योऽयं पवते । शतपथब्राह्मणम् – ६.५.७.१४ ।

१३. निरुक्तम् – १०.२१ ।

१४. ऋग्वेदः – १.११५.५ ।

१५. ऋग्वेदः – १.२४.१० ।

१६. ऋग्वेदः – २.२५.१ ।

१७. ऋग्वेदः – १.२४.७ ।

१८. ऋग्वेदः – ७.६४.२, ७.४९.१, २.३.४ ।

१९. अव सिन्धुं वरुणो द्यौरिव स्थाद् । ऋग्वेदः – ७.८७.६ ।

२०. वेदा यो वीनां परदमन्तरिक्षेण पतताम् ।
वेद नावः समुद्रियः । ऋग्वेदः – १.२५.७ ।

२१. ऋग्वेदः – १.२४.२५, अथर्ववेदः – ४.१६.६ ।

२२. ऋग्वेदः – ३.५९.१ ।

२३. प्र वां स मित्रावरुणावृतावा विप्रो मन्मानि दीर्घश्रुदियर्ति ।
यस्य ब्रह्माणि सुक्रतू अवाथ आ यत् क्रत्वा न शरदः पृणैथे ।।
ऋग्वेदः – ७.६१.२ ।

२४. ऋग्वेदः – १.१६४ ।

२५. ऋग्वेदः – ५.३.१ ।

२६. अथर्ववेदः – १३.३.१३ ।

२७. काठकसंहिता – २७.५ ।

२८. तिष्ठथो रथं सत्यधर्माणा परमे व्योमनि । ऋग्वेदः – ५.६३.१ ।

—०—

वेदवेदाङ्गसङ्कायाध्यक्षः,
श्रीसोमनाथसंस्कृतयूनिवर्सिटी, वेरावलस्, गुजरात्

Scanned by CamScanner